

OLGA GRĂDINARU

Universitatea Babeș Bolyai
(Cluj-Napoca)**REPREZENTARE ȘI INTERPRETARE –
PERSPECTIVE ȘI ACCEPȚIUNI****Abstract**

This paper focuses on the presentation of fundamental aspects of the literary theory according to the views of three researchers – A. Compagnon, W. Iser and P. Ricoeur, drawing both their directions of receiving a literary work and important concepts conveyed. Representation and interpretation are the core both of the work and of the vision shared by the three theorists in approaching a literary work, leaning both on authorial intention and the intention of the reader in the process of interpretation.

Aflat într-o perpetuă schimbare datorită noilor perspective și moduri de abordare tributare curentelor diverselor perioade ale ultimului secol, domeniul teoriei literare rămâne unul dintre cele mai fertile domenii, chiar dacă având, în viziunea lui Antoine Compagnon, și cele mai multe concepte abandonate, exilate și apoi readuse în vizor de către teorie sau „bunul simț”. Fiecare orientare și abordare a conceptelor teoriei literaturii ne oferă o nouă perspectivă atât asupra interpretării, cât și asupra problemei reprezentării ei, dând naștere la nesfârșite dispute, scurtcircuitări de raționamente, aporii, rezolvate cu eleganță de către cei cu viziune critică, mod ingenios de abordare a problematicilor și capacitate de sinteză generatoare de noi idei de raportare. Vom prezenta succint, în cele ce urmează, aspecte ale perspectivelor despre reprezentare și interpretare la Antoine Compagnon, Wolfgang Iser și Paul Ricoeur, încercând să trasăm în final punți de legătură pentru cercetarea temei de doctorat propuse – *Romanul celui de-al doilea Război Mondial în literatura sovietică*.

Sinteză a abordărilor conceptelor fundamentale pentru teoria literaturii, *Demonul teoriei* a lui Antoine Compagnon, prezintă o perspectivă ingenioasă, cu un ritm rapid de succesiune a perspectivelor propuse și susținute în timp, exercitând prin seducția degajată din alerta ideilor și raționamentelor o putere de convingere în ce privește faptul că o critică a tuturor teoriilor reprezintă modul de raportare cel mai angajat și pertinent într-un domeniu în care teoria și „bunul simț” oferă doar poziții antagonice, situate la extremă.

Critica criticii, judecarea cercetării literare înseamnă să evaluezi gradul lor de adecvare, coerența, bogăția și complexitatea lor. Fără îndoială, toate aceste criterii nu rezistă decapajului operat de teorie, dar rămân totuși cele mai puțin discutabile. [...]

Așadar, nu am pledat pentru vreuna sau alta dintre teorii, nici în favoarea bunului simț, ci pentru critica tuturor teoriilor, inclusiv aceea a bunului simț. [1, p. 320]

În ce privește reprezentarea, *mimesisul*, Compagnon începe prin a prezenta aspecte ce sunt la originea termenului și au contribuit la schimbarea sensului conceptului și mai apoi la exilarea acestuia din câmpul de preocupări ale teoriei literare odată cu reinterprețarea lui Aristotel și promovarea unei poetici antireferențiale:

Teoria literară revendică moștenirea aristoteliană și exclude totuși această chestiune fundamentală de la Aristotel încoace. Acesta este probabil rezultatul unei schimbări de sens a *mimesisului*, al cărui criteriu era la Aristotel verosimilul în sens natural (*eikos*, posibilul), în timp ce la poeticienii moderni a devenit verosimilul în sens cultural (*doxa*, opinia). [1, p. 119]

Concept asociat realismului, romanului realist occidental, *mimesis* în sensul reprezentării realității este ambiția literaturii până la începutul secolului XX, subiect analizat de Erich Auerbach în *Mimesis*. Odată cu survenirea crizei autorului și a *mimesisului*, conceptul de reprezentare a fost supus unei schimbări de accent – de la reflectare a realității, idealul preciziei referențiale a literaturii occidentale, la discurs, cod cu regulile și convențiile proprii. Problema raportului literatură-realitate este pusă în termeni de „iluzie referențială” sau „efect de real”, reducând amploarea problematicii la verosimil:

Referința nu are realitate; ceea ce numim real nu e decât un cod. Scopul *mimesisului* nu mai e acela de a produce o iluzie a lumii reale, ci o iluzie produsă de intertextualitate [...] [1, p. 129]

După prezentarea critică a celor două poziții ale abordării reprezentării, Antoine Compagnon propune o metodă de refondare a conceptului de *mimesis*, evidențiind inconsistența refuzului referinței în literatură, a situării radicale la polul opus celei tradiționale, oferite de bunul simț, menționând câteva tatonări de teren în vederea regândirii mai flexibile a raporturilor dintre literatură și realitate. Orientând poetica spre antropologie, Northrop Frye evidențiază faptul că finalitatea *mimesisului* este de a stabili raporturi între fapte ce pot părea întâmplătoare, dezvoltând coerența evenimentelor și dând astfel sens acțiunilor umane. A doua încercare de regândire a raportului literatură-lume îi aparține lui Paul Ricoeur cu o viziune etică asupra poeticii, traducând *mimesis* prin „activitate mimetică” și identificându-l cu *mythos*, tradus prin „punere în intrigă”. *Mimesisul* devine „model de concordanță” sau „paradigmă de ordine”, „imitație creatoare”, activitate cognitivă ce nu imită, ci produce ceea ce reprezintă.

O altă încercare de reabilitare a conceptului de *mimesis* vine din partea semanticii lumilor posibile sau a lumilor ficționale, reflectația asupra referinței literare cunoscând

o nouă abordare ce aduce în prim-plan o realitate vecină realității lumilor reale, în care cititorii sunt invitați prin acea „suspendare voluntară a neîncrederii”.

În ceea ce privește termenul de reprezentare, Paul Ricoeur menționează bogata sa polisemie în lucrarea *Memoria, istoria, uitarea*, dezvoltând ipoteza conform căreia reprezentarea nu este doar obiect, ci și instrument în cadrul istoriografiei. Reprezentarea-obiect are un rol de referent (alături de economic, politic și social), în timp ce reprezentarea în calitate de operațiune istoriografică apropie tot mai mult scrierea istoriei de scrierea literară. Un aspect reformator în ce privește cercetarea istoriografică este propunerea lui Ricoeur de a înlocui termenul vag, unilateral și lipsit de concizie istorică a mentalităților la aceea de istorie a reprezentărilor, termen mult mai pertinent pentru abordarea istorică a practicilor sociale (cu ajutorul noțiunii de „variații ale scârilor”) și a reprezentărilor integrate și asociate acestor practici, pentru structurarea multiplă și diversificată a fenomenelor sociale. În procesul structurării identităților sociale și legăturilor dintre acestea, reprezentările capătă o valoare simbolică, devenind componentă simbolică a procesului ce redă conexiunea dintre eficacitatea reflecțiilor sociale și diversele tipuri de scări ce se aplică fenomenelor sociale. „Principiul variației scârilor”, adică a alternanței prezentării microuniversurilor sociale din cadrul unei mentalități naționale sau colective, este factorul care aduce necesitatea reformulării conceptului de mentalitate în istoriografie (mai ales odată cu aportul așa-numitei psihologii istorice, a arheologiei cunoașterii lui Foucault sau a științei formațiunilor sociale la Elias), acesta fiind privit mai degrabă ca un concept decât ca o realitate științifică. Fără acest salt conceptual, dialectica internă a societăților nu poate fi dezvoltată, iar alternanța scârilor poate releva „dialectica ascunsă a ideii de reprezentare asociată cu ideea de practică socială”.

Ricoeur susține ideea continuității dintre ideea de reprezentare ca obiect al istoriei ce ține de problematica explicației/comprehensiunii și cea de reprezentare ca instrument al istoriei ce ține de procesul scrierii istoriei și apropie discursul istoric de cel literar. Conștient fiind de pericolele dublării noțiunii reprezentării în procesul cercetării și a ambiguității acesteia, Ricoeur circumscrie contextele utilizării termenului și specificitatea acestora. Un alt aspect însă al ambiguității polisemice a reprezentării, în viziunea lui Paul Ricoeur, este prezentarea acesteia ca interpretare, justificând alegerea termenului prin continuitatea aceleiași problematice de la faza explicativă la cea scripturală și literară.

Într-un mod mai radical, aceeași alegere terminologică face să apară o legătură profundă, nu între fazele operației istorice, ci în planul raporturilor dintre istorie și memorie. [...] Reprezentării mnemonice îi urmează, în discursul nostru, reprezentarea istorică. Aici se află rațiunea profundă a alegerii termenului „reprezentare” pentru a desemna ultima fază a parcursului nostru epistemologic. [2, p. 288]

O altă modificare terminologică survine odată cu alegerea reprezentării pentru desemnarea altor realități valabile pentru istorie și literatură, și anume alegerea termenului de „reprezentanță” pentru a înlocui reprezentarea literară, subliniind faptul că formularea

de reprezentare istorică este justificată prin dezvoltarea scopului referențial al discursului istoric. Reprezentanta este, în accepțiunea lui Ricoeur, însăși capacitatea discursului istoric de a reprezenta trecutul, desemnând intenționalitatea cunoașterii istorice. Punctul de atracție al analizei îl constituie însă prezentarea resurselor specifice ale reprezentării, analiza formelor narative și a raporturilor dintre discursul istoric și ficțiune. Dat fiind faptul că povestirea istorică și cea de ficțiune aparțin aceleiași clase, este necesară evidențierea a ceea ce le diferențiază, încercări întreprinse de diferiți cercetători ce subliniază drept factor principal al analizei fie imaginația istorică și forma verbală a acesteia (punerea în intrigă în cazul lui Hayden White), fie relativitatea reprezentării fenomenelor istorice, fie limita reprezentării (în cazul lui Saul Friedlander). Ricoeur menționează că lipsa preocupării pentru complexitatea conceperii și articulării discursului istoric este punctul slab al unor cercetări.

În ceea ce privește contribuția lui Wolfgang Iser la înțelegerea conceptului de reprezentare, putem sublinia faptul că aceasta se situează în afara perspectivei tradiționale a artei de reprezentare a conștiinței totalității, punând accentul pe interacțiunea elementelor constitutive ale operei în vederea procesului de cristalizare a sensului. În viziunea lui Iser, textul nu se raportează la realitate, ci la modelele acesteia, astfel încât textul nu este reflectare fidelă a realității și nici deviere a acesteia, textul fiind interacțiunea acestora. În ce privește raportul dintre ficțiune și realitate, teoreticianul receptării operei literare subliniază faptul că acestea nu trebuie privite ca fiind noțiuni opuse, nu în termeni de opoziție, ci de comunicare, căci ficțiunea este o modalitate de a comunica despre realitate. Iser face câteva observații cu privire la diferența dintre limbajul uzual și cel literar, subliniind importanța contextelor, rostirea ficțională pare a nu trimite la o situație reală, fiind lipsită de un context real, acesta fiind un simptom al faptului că literatura presupune o altă aplicare a limbajului, aducând astfel în discuție simbolul.

În perspectiva lui Iser, repertoriul are funcția de a încorpora realitatea externă în text, oferind cititorului un cadru de referință sau invocând aspecte din experiența trecută, ajustând astfel activitatea imaginativă a acestuia la răspunsul ce pare a-l da textul unei anumite probleme sociale sau istorice [3, p. 64]. Caracterul imagistic al reprezentării este dat de fuziunea viziunii anticipative și a celei rememorative, acesta fiind motivul pentru care în relația operă-ecranizare cea din urmă se află mereu în defavoarea primei, lectorul fiind situat în afara procesului de comprehensiune, receptare a sensului pe măsura constituirii acestuia și fiind un simplu spectator la produsul cinematografic.

Un nou concept propus de către Iser – negativitatea – are un rol însemnat în procesul de reprezentare și receptare, fiind expresia a ceea ce rămâne nerostit în cadrul operei literare, a ceea ce autorul numește „neformulat”, dar cu potențial de exprimare mai ales în cadrul procesului de comprehensiune și interpretare. Însurubarea golurilor textuale, a indeterminărilor și a ceea ce este deja exprimat în text se realizează prin procesul angajat al cititorului implicit prin acea perspectivă mobilă asupra textului ce stă sub semnul unei continue revizuirii, reajustări conform succesiunii de idei, imagini și semnificații. Negativitatea permite transcenderea sensului literal al cuvintelor scrise,

asumându-și o multiplă referențialitate, făcând posibilă comprehensiunea care are loc prin actul constitutiv al procesului de lectură. Negativitatea este responsabilă pentru modificarea, neutralizarea unor căi eronate de percepție a lumii textului, orientând spre contextul specific al operei, fiind, în același timp, cauza deformațiilor, dar și resursa pentru potențiala remediere în procesul interpretării prin intermediul punctului mobil de vedere asupra textului. Preocuparea pentru modurile de constituire a sensului textului prin participarea lectorului implicit aduce în discuție statutul textului și cititorului și asimetria dintre aceștia, stimulând astfel o activitate din partea cititorului.

Conceptul de interpretare capătă un sens mai larg în accepțiunea lui Iser, o altă dimensiune, creând un spațiu special limitativ și stimulat, în același timp, prin rolul desemnat golurilor și negativității ce exercită controlul asupra procesului de comunicare. Astfel, golurile sugerează necesitatea realizării unor conexiuni dintre perspectivele textuale și nu imperativul umplerii acestora, direcționând astfel lectorul în procesul interpretării. Negațiile sau neformulările din text ajută la eliminarea unor posibilități de invocare a aspectelor familiare străine procesului de interpretare, aducând modificări și ajustări în viziunea cititorului, reducând astfel posibilitatea unor interpretări eronate.

Golurile constitutive cu rolul lor de orientare a perspectivei mobile a lectorului implicit reprezintă conceptele definitorii pentru constituirea finală a sensului în viziunea formalistă a lui Iser. În eseurile sale despre teoria literară cercetătorul român Paul Cornea menționează însă câteva puncte vulnerabile al teoriei receptării lui Iser, puncte ce nu par a afecta viziunea întregului proces de interpretare a categoriilor textuale vizate:

Iser se ocupă practic de o singură categorie de texte, care reprezintă de fapt o provincie în universul discursului. Consecința este că el elaborează o strategie de cooperare a lectorului, strategie care nu ajunge să acopere reacțiile suscitade de marea diversitate a textelor. [4, p. 209]

„Modelul” lui Iser nu pune suficient în lumină faptul că, în afară de decodare, înțelesă ca descifrare, lectura literară presupune un proces simultan de investiție afectivă și proiectivă, determinat de universul operei, de expresivitatea limbii și de particularitățile cititorului. Lectorul virtual nu numai că diminuează riscurile analizei fenomenologice (ce derivă din neputința de a scăpa de propria subiectivitate), ci le potențează, asumându-și idiosincraziile cercetătorului. [4, p. 216]

În viziunea lui Antoine Compagnon, problematica interpretării apare îmbinată cu cea a autorului, a raportului dintre text și autor, a responsabilității și intenționalității acestuia în privința cristalizării sensului și semnificației textului. Autorul pune în scenă cele două tabere – a explicației literare ce se rezumă la intenția autorului (refuzând coagularea unui proces de interpretare îndepărtat acestei comodități) și a interpretării literare în căutarea semnificațiilor operei, eliminând uneori autorul și refuzând sensul primordial și istoric, cultural al textului. Odată cu detronarea autorului drept principiu producător și explicativ

al literaturii, acesta devine funcție, contribuind la polisemia textului, la creșterea rolului cititorului și deci la libertatea interpretării. Riscul amintit de Compagnon este înlocuirea dominației autorului de cea a cititorului, fără a reflecta în mod constructiv asupra naturii raporturilor dintre intenție și interpretare. Teza morții autorului ca entitate ordonatoare a actului de interpretare ascunde rolul intenției autorului drept criteriu al interpretării, însă intenția se lasă întrezărită în procesul metodei pasajelor paralele, care este unul din procedeele esențiale ale cercetării literare. Această metodă evidențiază, în opinia lui Compagnon, faptul că o anumită credință în intenția autorului persistă chiar și la cei mai aprigi susținători ai tezei morții autorului, aspect ce reliefează calitatea de coerență textuală a intenției acestuia.

Astfel, chiar și cenzorii cei mai dezlănțuiți ai autorului mențin în orice text literar o anume prezumție de intenționalitate (la minimum, este coerența unei opere sau pur și simplu a unui text), ceea ce face că nu o tratează ca și cum ar fi produsul întâmplării (o maimuță bătând la mașină, o piatră erodată de apă, un calculator). [1, p. 91]

Aceeași problematică a morții autorului și apartenența la una din taberele menționate aduce cu sine un alt aspect al interpretării – validitatea, situând la poluri opuse adepții celor două orientări. Autorul menționează însă că pozițiile polemice extreme pot fi reformulate pentru a sublinia că tezele nu se exclud reciproc, ci devin complementare. În ce privește însă argumentele împotriva tezei intenției autorului drept criteriu de validitate a interpretării (lipsa pertinentei intenției auctoriale și supraviețuirea operei față de intenția autorului), acestea nu rezistă probei legitimității la studierea lor mai atentă. Perspectiva propusă de Ricoeur și Eco prin conceptul *intentio operis* este, în viziunea lui Compagnon, o reintroducere subtilă a intenției autorului ca element de siguranță a interpretării, reintroducere generatoare de confuzii. În acest sens Eco menționa: „Între inaccesibila intenție a autorului și discutabila intenție a cititorului există intenția transparentă a textului care respinge o interpretare imposibil de susținut.” [5, p. 132]. Dezbaterile celor două tabere au dus însă, după Compagnon, la „o elucidare și rafinare a conceptului de intenție”, evidențiind că susținătorii antiintenționalismului nu pot face abstracție de intenția autorului, dar și de cea a textului, pe când cei ai taberei adverse nu pot să rămână la stricta formulare a intenției fără interpretarea efectivă a operei, susținând concepția simplistă a intenției. Intenția auctorială are un rol semnificativ în interpretarea textului literar, menționându-se însă importanța diferențierii dintre interpretare și evaluare, validitatea fiind un concept mai rigid și categoric în ce privește procesul de interpretare.

Distincția dintre sens și semnificație este crucială în circumscrierea problematicii intenției, precum și a procesului interpretativ, așa cum ilustrează Compagnon. Putem vorbi de singularitatea sensului, pe de o parte, și de caracterul plural și potențial infinit al semnificației, sensul fiind o coordonată stabilă a textului, în timp ce semnificația desemnează mutațiile și schimbările de accent în receptarea textuală. Diferența dintre sens și semnificație mai este determinată de faptul că sensul este obiectul interpretării de text,

iar semnificația este obiectul aplicării textului, a ajustării acestuia contextului de receptare și a evaluării acestuia. Această distincție, precum și cea dintre proiect și intenție contribuie la menținerea intenției drept criteriu de interpretare a operei.

Coerența și complexitatea nu sunt așadar criterii ale interpretării unui text decât dacă ele presupun o intenție a autorului. [...] Orice interpretare este o aserțiune despre o intenție, iar dacă intenția autorului este negată, o altă intenție îi ia locul, ca în *Don-Quijote* al lui Pierre Menard.[1, p. 109]

Antoine Compagnon subliniază importanța interpretării operei literare ținând cont de contextul istoric, cultural al acesteia, căci făcând abstracție de aceste aspecte riscăm să interpretăm altă operă sau să atribuim o interpretare eronată operei existente. Drept concluzie în ce privește importanța intenției auctoriale în cristalizarea unei traiectorii de interpretare, autorul menționează că teza antiintenționalistă poate fi percepută drept un semnal de avertisment asupra pericolului conform căruia intenția autorului alături de contextualizarea excesivă atât biografică, cât și istorică a textului este cheia semnificațiilor operei literare și deci principiul de validitate a unui mod de interpretare literară.

Accepțiunile celor trei cercetători analizați – Paul Ricoeur, Wolfgang Iser și Antoine Compagnon – deschid noi puncte de vedere teoretice ce se vor aplica constituirii și cristalizării unor lucrări de critică și cercetare în domeniul literar. Perspectivele asupra reprezentării și interpretării oferă subiect de laborioase aplecări asupra diverselor teme de cercetare din diverse unghiuri convergente și complementare, în măsura în care operele analizate permit mularea pe anumite tipare de comprehensiune și interpretare.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Compagnon Antoine, *Demonul teoriei*, Cluj, Editura Echinoc, 2007.
2. Ricoeur Paul, *Memoria, istoria, uitarea*, Timișoara, 2001.
3. Iser Wolfgang, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, UOUTLEDGE & KEGAN PAUL AND HENLEY, London, 1980.
4. Cornea Paul, *Delimitări și ipoteze. Comunicări și eseuri de teorie literară și studii literare*, Iași, Polirom, 2008.
5. Eco Umberto, *Limitele interpretării*, Iași, Polirom, 2007.